

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MİR CƏLALIN ELMİ VƏ ƏDƏBİ İRSİNİN NƏŞRİ VƏ BİBLİOQRAFİYASI

İxtisas: 3356.01 – Kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq
və kitabşünaslıq

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aytən Qəzənfər qızı Əliyeva**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Bibliografyaşünaslıq" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Gülşən Teymur qızı Əliyeva

Rəsmi opponentlər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Möhsün Zelabdin oğlu Nağısoylu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ramiz Asəf oğlu Qasımov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Tahirə Əbil qızı Bağirova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BFD 3.08 – Birdəfəlik Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
Elmi katibi:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Mahirə Həmid qızı Quliyeva

Elmi seminarın sədri:

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ədəbiyyat tariximiz, xüsusən ziddiyyətli XX əsr ədəbiyyatımız klassiklərlə zəngindir. Lakin onların əksəriyyətinin yaradıcılığı kitabşünaslıq və biblioqrafiyaşünaslıq aspektindən öyrənilməmişdir. Bu klassiklərdən biri də zəngin elmi-bədii irsə malik olan klassik yazıçı, görkəmli ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor, pedaqoq Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi Mir Cəlal Paşayevdir (1908-1978). Tədqiqatda ilk dəfə onun yaradıcılığı bu kontekstdə nəzərdən keçirilir. Biblioqrafik tərtibatın qaydasına uyğun olaraq “biblioqrafik göstərici”lərdə həm müəllifin həyat və yaradıcılığı, həm də haqqında olan ədəbiyyat yer aldığı üçün, 1930-cu ildən bu günə qədər, ən əsası da, 2008-ci ildə – ədibin UNESCO xətti ilə 100 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə keçirildiyi dövrdə yazılan elmi və ədəbi əsərlərinin nəşr mərhələləri və biblioqrafiyası sistemli tədqiqata cəlb edilir. Tarixilik prinsipinə əsaslanaraq, 90 illik bir ədəbi-tarixi dövrün kontekstində, Mir Cəlalin irsinin kitab mədəniyyəti, müstəqillik məfkurəsi – azərbaycançılıq fəlsəfəsinin tələbləri baxımından öyrənilməsi ədəbi-nəzəri aktuallıq kəsb edir. Bu həm ədəbiyyat tarixi və həm də sənətkarın fərdi kimliyi üçün əhəmiyyətlidir. Xüsusilə, indiki qloballaşma dövründə, kompüter texnologiyalarının ön plana keçdiyi, kitabı cəmiyyət həyatından sıxışdırdığı epoxada kitab haqqında yazılan, onun mədəni – tarixi rolunu təsdiqləyən əsərlərə böyük ehtiyac vardır.

Bu mənada, Mir Cəlalin yaradıcılığı zəngin nümunədir. O, totalitar sovet rejimi dövründə yaradıcılıqda milli müəyyənliyi qoruyan, yalnız ədəbiyyatın bədiilik mənafeələrinə xidmət edən bir yazıçı idi. Təsadüfi deyil ki, zamanında görkəmli yazıçı olduğu halda, “Xalq yazıçı”sı fəxri adını almadı, böyük ədəbiyyatşünas alim, elm təşkilatçısı olduğu halda, akademik seçilmədi. Əsl milli yazıçı kimi sovet rejimi dağıldıqdan sonra, müstəqillik dövründə həqiqi qiymətini aldı, xalqın sevimlisinə çevrildi. Bunu Mir Cəlalin əsərlərinin nəşrləri də təsdiq edir və bu nəşrlərin müqayisəli tədqiqi elmi aktuallıq kəsb edir.

Bu günə qədər Mir Cəlalin ədəbi və elmi irsinin nəşr tarixi və biblioqrafiyası haqqında müstəqil monoqrafik tədqiqat əsəri yazılmamışdır. Lakin 2008-ci ildə yazıcının 100 illik yubileyinin UNESCO xətti ilə beynəlxalq miqyasda keçirildiyi dövrdə onun bədii və elmi irsi, pedaqoji və ictimai-tarixi fəaliyyəti barəsində onlarla monoqrafiya və kitab, yüzlərlə məqalə, müsahibə və xatirə nəşr olunmuşdur. Ədib haqqında çap olunmuş aşağıda göstərilən monoqrafiya və kitablarda dolayısı ilə onun əsərlərinin nəşrinə dair bəzi mülahizə və qeydlər var: “Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları” (2008); Yaqub İsmayılov “Mir Cəlalin yaradıcılığı” (1975), İsrail Mustafayev “Mir Cəlal” (1991); “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslik II cildə, I cild. (2007); Təhsin Mütəllibov “Ustad yadigarı”, ön söz Mir Cəlal “Ədəbi məktəblər” (2004); Ramiz Dəniz “Qəlblərdə yaşayan Mir Cəlal” (2008), Gülxani Pənah “Mir Cəlalin elmi-nəzəri görüşləri” (2009); Abbas Səmədov “Əbədiyaşar professor Mir Cəlal Paşayev” (2009), Xalid Əlimirzəyev “Mənəvi borc” (Mir Cəlal haqqında xatirələr) (2006), Rəfayət Əlimirzəyeva “Mir Cəlalin ədəbi-tənqidi görüşləri” (2008); Mahirə Abdulla “Ədəbiyyat. An” (2008); Mir Cəlal-110. (2018), AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəşr etdirdiyi Almaz Ülvinin “Müdrilik işığında”, Mahirə Quliyevanın “Yazdım ki, izim qalsın... (Mir Cəlal Paşayev haqqında “Ədəbiyyat” və “Мир литературы” qəzetlərində dərc edilmiş məqalələr)” (2018), “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. V kitab. (Mir Cəlal və müasirləri) (2021).

Bundan başqa akademik Məmməd Arifin, xalq yazıçıları İlyas və Elçin Əfəndiyevlərin, AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun, akademik Bəkir Nəbiyevin, akademik İsa Həbibbəylinin və başqalarının məqalələrində Mir Cəlal yaradıcılığı, konkret hekayə və romanları, elmi əsərləri ilə bağlı nəzəri-metodoloji xarakterli qiymətli fikirlər yer alır.

Bu günə qədər Mir Cəlal Paşayevə həsr olunmuş dörd şəxsi biblioqrafiya nəşr olunub. Bu biblioqrafiyalar nəşrə hazırlanan zaman tərtibçilər bu və ya digər biblioqrafiya haqqında məlumat vermiş, hər birinin tərkibini ətraflı təsvir etmişlər. İlk dəfə bu

dissertasiya işində indiyədək işıq üzü görmüş dörd bibliografiya müqayisəli təhlil edilmiş, bir-birindən fərqli cəhətləri göstərilmişdir.

İlk dəfə dissertasiya işində Mir Cəlalin çap olunmuş bədii əsərləri və elmi-tədqiqat kitabları, yazıçı haqqında aparılmış tədqiqatlar, əsərlərinin bibliografiyası, habelə, Azərbaycan kitabının tarixi, mərhələləri, ümumən kitabşünaslıq və kitab mədəniyyəti baxımından araşdırılmışdır.

Dissertasiyada görkəmli yazıçının və tanınmış ədəbiyyatşünas alimin, pedaqoqun ədəbi, elmi irsinin nəşrinə və şəxsi bibliografiyasına həsr edilmişdir. Dissertasiya işində yazıçının ədəbi, elmi irsinin nəşri məsələlərinin təhlil və tədqiqi filologiya – ədəbiyyatşünaslıq kontekstində aparılmışdır. Fikrimizcə, ədibin əsərlərini ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiqata cəlb edib təhlil etmək, onların mədəniyyət tariximizdəki rolunu, yüksək ədəbi-bədii məziyyətlərini nəzərə çatdırmaq, həmin əsərlərin nüsxə fərqlərinin və ədibin yeni-yeni bibliografik göstəricilərinin yaranma səbəblərini düzgün izah etmək üçün faydalı olardı. Bu və digər səbəblərdən tədqiqat işini ədəbiyyatşünaslıq və bibliografiyaşünaslıq sahəsinin vəhdətində yerinə yetirməyi məqsəduyğun hesab etdik.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini XX əsrin klassik Azərbaycan yazıçısı və ədəbiyyatşünas alimi, görkəmli pedaqoqu Mir Cəlal Paşayevin ədəbi-bədii irsi təşkil edir. Mir Cəlalin çoxcəhətli yaradıcılığı – hekayələri, romanları, elmi-nəzəri monoqrafiya və kitabları haqqında, 1930-cu ildən bugünə qədər, ən əsası da, 2008-ci ildə ədibin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə haqqında yazılmış əsərlər tədqiqatın obyektinə daxil edilmişdir. Ədibin əsərlərini kitabşünaslıq baxımından ilk dəfə tədqiqat obyektı kimi seçmək müasir dövrdə yazıçının yaradıcılığına olan tələbatın, marağın, eyni zamanda kitab mədəniyyətinin bir sıra problemlərini araşdırmaq məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın predmetini isə Mir Cəlalin bədii əsərlərinin – hekayə, povest, romanlarının, habelə elmi-nəzəri kitablarının nəşr tarixi, müxtəlif çap nüsxələri, kitabların formatı, poliqrafik xüsusiyyətləri, həcm və kağız, cild növləri, bibliografiyasının tərtib prinsipləri, yazıçının əsərlərinin ədəbi-bədii dəyəri və Azərbaycan kitab mədəniyyəti tarixindəki rolu müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Mir Cəlalin elmi və ədəbi irsinin nəşri və biblioqrafik vəziyyətini təhlil edərək, XX əsrin klassik yazıçısının ömür yolunu, mühitini və yaradıcılıq təkamülünü tarixən düzgün müəyyənləşdirməkdir. Bu elmi məqsədə nail olmaq üçün müəllif aşağıdakı tədqiqat vəzifələrini yerinə yetirməli olmuşdur:

– Mir Cəlalin yaradıcılığının təşəkkül prosesini dövrün kontekstində izləmiş;

– İlk hekayələrini və hekayə kitablarının nəşr tarixlərini, poliqrafik xüsusiyyətlərini müqayisəli təhlil etmiş;

– Romanlarının nəşr dinamikasını konkret nüsxələr əsasında araşdırmış;

– Mir Cəlalin elmi əsərlərini düzgün dəyərləndirmək üçün onları, xüsusən “Füzuli sənətkarlığı” və “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” monoqrafiyalarını nüsxə fərqləri nəzərə alınmaqla analitik təhlil predmetinə çevirmiş;

– Ədibin “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliyini onun pedaqoji fəaliyyəti kontekstində təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı müqayisəli-tarixi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Biz elmdə obyektiv həqiqəti aşkara çıxarmağa imkan verən tarixilik prinsipinə nəzəri baza kimi istinad etməyə çalışmışıq.

Bütövlükdə dissertasiya işi nəzəri-tarixi planda düşünülmüş və yazılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakı kimi təsnif olunur:

– Mir Cəlalin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki rolunu göstərən cəhətlər nəzərə çatdırılır;

– Ədibin görkəmli ədəbiyyatşünas və nəzəriyyəçi alim kimi xidmətləri və fərdi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir;

– Mir Cəlalin “Füzuli sənətkarlığı”, “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” monoqrafiyaları geniş aspektdə tədqiqata cəlb edilir;

– Mir Cəlalin görkəmli pedaqoq və elm təşkilatçısı, “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərsliyinin müəllifi kimi ədəbiyyatşünaslığın inkişafında önəmli rolu göstərilir;

– Görkəmli ədəbin müxtəlif illərdə nəşr olunmuş biblioqrafiyaları müqayisəli təhlil olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi hər şeydən əvvəl mövzunun yeniliyi ilə bağlıdır. Mir Cəlal yaradıcılığı haqqında bu formatda – yəni elmi və ədəbi-bədii irsinin nəşri və biblioqrafiyası istiqamətində ilk dəfədir ki, tədqiqat işi aparılır.

İkinci yenilik mövzuya münasibət tərzilə bağlıdır: Mir Cəlal görkəmli sovet yazıçısı, sosialist realizminin nümayəndəsi kimi yox, müstəqil Azərbaycanın milli yazıçısı kimi tədqiq və təqdim olunur. Buna görə də, ədəbin irsi istiqlal məfkurəsi olan azərbaycançılıq fəlsəfəsinə dayaqlanan metodla araşdırılır.

Elmi yeniliyi təmin edən üçüncü cəhət qoyulan və həll olunan problemlərlə bağlıdır. Belə ki, dissertasiyada:

- Mir Cəlalin hekayələrinin nəşr variantları təhlil olunur;
- Romanlarının, xüsusən “Bir gəncin manifesti” əsərinin nəşr nüsxələri müqayisəli araşdırma predmetinə çevrilir;

- “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” dissertasiyası və monoqrafik nüsxələri kitabşünaslıq baxımından tədqiq edilir;

- “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1939) dissertasiyasının “Füzuli sənətkarlığı” adı ilə bir neçə çap variantı tutuşdurulub təhlil edilir;

- Ədəbin anadan olmasının 100 illiyi ilə bağlı çap olunan əsərlərinin biblioqrafik şərhilə verilir;

- Mir Cəlalin əsərlərinin müxtəlif illərdə nəşr edilmiş biblioqrafiyaları müqayisə edilərək, fərqli cəhətləri göstərilmişdir.

Dördüncüsü, bu dissertasiyada Mir Cəlal irsinin 90 illik tədqiqinin tarixi dövründə heç bir tədqiqatda nəzərə alınmamış 11 hekayəsi dissertant tərəfindən arxivdən tapılaraq araşdırılmış, janrın poetikasına müvafiq və Mir Cəlalin yaradıcılıq kontekstində analitik şəkildə təhlil olunaraq ədəbi-elmi mühitə təqdim olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələrindən Mir Cəlal yaradıcılığının monoqrafik tədqiqi və tədrisi zamanı nəzəri-metodoloji mənbə kimi istifadə edilə bilər. Bu tədqiqatın nəticələrindən gələcəkdə bu tipli dissertasiya işlərinin yazılması zamanı nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıya bilər.

Dissertasiya işindən ali məktəblərdə mühazirə və fakültativ kurslarda metodik vasitə kimi istifadə etmək olar. Tədqiqat işindən filologiya və mövzunun müdafiə edildiyi ixtisas üzrə təhsil alan tələbələr, doktorantlar da faydalana bilərlər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işi AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında müəyyən olunmuş, MEK-in Elmi Şurasında (protokol № 2) və “Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Əlaqələndirmə Şurasında” (protokol №1) təsdiq olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas müddəa və nəticələri müxtəlif vaxtlarda yerinə yetirildiyi şöbənin iclas və seminarlarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları və başlıca elmi yenilikləri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, həmçinin xarici ölkələrin nüfuzlu elmi jurnal və məcmuələrində dərc etdirdiyi məqalələrində, xarici ölkələrdə və respublikamızda keçirilən beynəlxalq elmi konfranslardakı çıxışlarında və həmin konfransların dərc edilmiş materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: “Mir Cəlalin elmi və ədəbi irsinin nəşri və bibliografiyası” mövzusunda yazılmış bu dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Bibliografiyaşünaslıq” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın Giriş hissəsi – 13.889 şərti işarədən, I fəsil – 72.823 şərti işarədən, II fəsil – 52.646 şərti işarədən, III fəsil – 59.288 şərti işarədən, nəticə – 11.338 şərti işarədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə – 209.984 şərti işarədən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, mövzunun işlənmə dərəcəsi bəhs edilir, tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti göstərilir, aprobeiası və quruluşu haqqında ətraflı məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Mir Cəlal hekayələrinin nəşr tarixi və bibliografik tərtibi məsələləri**” adlanır. Fəsil “**Mir Cəlal hekayələrinin janr xüsusiyyətlərinə görə tərtibi və bibliografik şərhı**” və “**Mir Cəlal hekayələrinin nəşr tarixi və çap nüsxələrinin kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlili**” adlı iki paraqrafdan ibarətdir.

Dissertasiyanın “**Mir Cəlal hekayələrinin janr xüsusiyyətlərinə görə tərtibi və bibliografik şərhı**” adlı paraqrafında deyilir ki, müxtəlif mövzulara həsr olunmuş hekayələrində Mir Cəlal klassik Azərbaycan nəsrinin ənənələrini müvəffəqiyyətlə davam və inkişaf etdirmişdir. Klassik irsin ən yaxşı ənənələrinə sədaqət həm mövzu yaxınlığında, həm də dil, üslub keyfiyyətlərinin əlvanlığında özünü göstərir.

Mir Cəlalı müasirlərindən fərqləndirən cəhət bu idi ki, o, Azərbaycan gülüş mədəniyyətinin zəngin arsenalına istedad və bacarıqla yiyələnmiş, onun yumor, satira, kinayə, sarkazm və s. kimi formalarından məharətlə istifadə edərək, cəmiyyətə öz sözünü yumoristik gülüş vasitəsi ilə cəsarətlə çatdırmışdır. Ona görə də, Mir Cəlalın əsərləri həmişə oxucuda maraq doğurmuş, təlabata uyğun olaraq tez-tez çap edilmiş və müxtəlif çap formaları yaranmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli Mir Cəlalın hekayələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında belə yazır: *“Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayənin əsas yaradıcıları sırasında Mir Cəlalın böyük yeri vardır. Bu cəhətdən “Molla Nəsrəddin” məktəbinin ədəbi ənənələrinə xüsusi ehtiramla yanaşan Mir Cəlal Azərbaycan hekayəsini yaşadığı epoxanın mövzuları və mətləbləri ilə zənginləşdirmişdir. O, formaca klassik və məzmunca yeni reallıqları ifadə edən Azərbaycan hekayəsinin mükəmməl nümunələrini*

yaratmışdır”¹.

Dissertasiya işində ədibin 1932-1984-cü illər ərzində çapdan çıxmış kitabları ətraflı şərh olunmuş, həmin kitablara daxil edilmiş hekayələrinin məzmun və janr xüsusiyyətlərindən ətraflı bəhs edilmişdir. Avtoreferatın həcmi nəzərə alaraq, İkinci dünya müharibəsindən əvvəl, müharibə dövrü, müharibədən sonrakı dövr və son kitabları haqqında məlumat verməklə kifayətlənməli olduq.

Beləliklə, Mir Cəlalin bədii nəsrin nümunələri – hekayə və oçerkləri 1932-ci ildə “Sağlam yollarda” adlı kitabında çap olunub. Bu kitab bir gənc yazıçının gələcəkdə zəngin yaradıcılığı haqqında məlumat verən ilk töhfələrindən biri idi. “Azərnəşr”də Ə.Sadıqın redaktorluğu ilə çap olunan (həcmi 46 səhifə, nazik cildli, ölçüsü 13x20 sm., tirajı 3.000 nüsxə) kitab illüstrasiyalı deyil, sifarişi isə 1069 ədəd idi. 3000 nüsxə tirajın 1069 ədədinin əvvəlcədən sifariş edilməsi yazarın ilk yazı təcrübəsi üçün həddindən artıq çox sifariş demək idi. Kitabda “Sağlam yollarda”, “Qələbənin açarı”, “Molotovçular”, “Səsimizi dünya eşitsin”, “Özək raport verir”, “Münəvvəri dinləyin”, “İşləməyən dişləməz”, “Bayrağı bərk saxla”, “Volqanın qucağında”, “Zavodun tərcümeyi-halı”, “Marksın dostu” oçerkləri yer alıb ². Müəllif özü kitaba toplanmış hekayələri “Novellalar” adı ilə təqdim edir.

Ədəbi prosesin ağır bir dövründə, repressiyanın tuğyan etdiyi 1937-ci ildə Mir Cəlalin sayca üçüncü – “Bostan oğrusu” kitabı “Azərnəşr” tərəfindən çap olunmuşdur³. Kitabın redaktoru o dövrün tanınmış şairi Əbdülbaqi Fövzi idi. Kitabın üz qabığı karton cildli və mavi rəngdə idi (480 ədəd sifariş, 4000 nüsxə). Kitab illüstrasiyalıdır. Lakin bu illüstrasiyaları işləyən rəssamın kimliyi kitabda qeyd olunmayıb. Kitabda “Bostan oğrusu” və “Təzə toyun nəzakət qanunları” hekayələri nəşr edilib. İki il öncə “Təzə toyun nəzakət qaydaları” adı ilə nəşr edilməsinə baxmayaraq, iki ildən sonra 480 ədəd sifarişlə təkrar nəşr hekayəyə olan ehtiyacdən xəbər verir.

¹ Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi şəxsiyyət və zaman / İ.Həbibbəyli. - Bakı, 2017. - s.617.

² Paşayev, M.C.Ə. Sağlam yollarda / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1932. - 46 s.

³ Paşayev, M.C.Ə. Bostan oğrusu / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1937. - 46 s.

Ədibin 1938-ci ildə “Axundun iştəhası” adlı hekayələr kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında çap edilib. B.Musazadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan kitab illüstrasiyalıdır. Ancaq kitabın titullarında rəssamın adı qeyd olunmayıb (sifariş 1467 ədəd, həcmi 62 səhifə, poliqrafik ölçüsü isə 13x 20 sm., tirajın sayı isə 5000 ədəd, qalın karton cildlə tərtib olunub). Müəllifin hekayələrdən ibarət olan kitabının bir il əvvəl dörd min tirajla çapı və bir ildən sonra isə yenidən hekayələrinin beş min tirajla çapı dövrün tələbindən və oxucunun istəyindən xəbər verirdi. Tərtibatla bağlı əlavə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, kitabın üz qabığında “Mübariz Allahsızlar Kitabxanası” yazılıb. Kitabda “Axundun iştəhası”, “Ziyarət”, “Sara”, “Polyak” hekayələri verilmişdir (“Axundun iştəhası” adı ilə verilən hekayə “Dirilən adam” romanından bir parçadır)⁴.

Burada hekayələrin satirik-yumoristik tərzdə olması ilə bərabər, diqqəti cəlb edən bir mühüm məsələ var: Kitabın üz qabığında “Mübariz Allahsızlar Kitabxanası” yazılması o dövrə təsadüf edir ki, 20-ci illərin sonu 30-cu illərdə Azərbaycanda sovet rejimi marksizmin banisi F.Engelsin “Din xalq üçün tiryəkdir!” kəlamını rəhbər tutaraq, bütün dinlərə cihad elan etmişdir. İkinci tərəfdən: 20-ci illərdə bolşeviklər partiyası sırf proletar mədəniyyəti konsepsiyasını prolektkultçuluğu formalaşdıraraq keçmişdən qalma mədəniyyətləri və dini inkar edir, bu isə milli respublikalarda nihilizmə gətirib çıxarmışdır.

Belə bir dövrdə “Axundun iştəhası” kimi kitabın “Mübariz Allahsızlar İttifaqı” xətti ilə çap olunması təbii idi. Bu İttifaq Mirzə Cəlili ev dustağı etmişdi.

1942-ci ildə Mir Cəlalin 4 kitabı çap olunub. Bunlar “İlyas”, “İsrafil”, “Şərbət”, “Vətən hekayələri” kitablarıdır. Bu kitablar uşaqlar və gənclər üçün nəzərdə tutulmuşdurlar. Ona görə də, “İlyas” adlı kitabını təsvir etməklə kifayətləndik.

Müharibənin ağır günlərində 1942-ci ildə “İlyas” (Orta yaşlı uşaqlar üçün) hekayələr kitabı Bakıda Azərbaycan LKGMK Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatında 20 səhifə həcmində nəşr

⁴ Paşayev, M.C.Ə. Axundun iştəhası / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1938. - 68 s.

olunub. Əyyub Abbasovun redaktorluğu ilə çapdan çıxan kitabın üz qabığı nazik cildlidir və illüstrasiyalı olduğu halda kitabın rəssamı titul səhifəsində qeyd olunmayıb (poliqrafik ölçüsü isə 13x20 sm., sifariş 1550 ədəd, tirajı isə 4000 nüsxə, latın və rus hərflərinin qarışığı ilə yazılıb). Kitabda “Həyat həvəsi”, “Xalq müəllimi”, “Qızıl əsgər”, “Müharibə”, “35 güllə”, “Sevinc”, “Qayğı”, ”Doğma Bakı” hekayələri dərc olunub. Kitaba daxil edilən hekayələrdən səkkizi ilk dəfə çap olunurdu. Cəsarətlə demək olar ki, “İlyas” hekayəsi orta yaşlı uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayan hekayələrdəndir⁵.

1955-ci ildə ədibin “Sadə hekayələr” adlı sanballı kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında Ş.Abasovun redaktorluğu ilə nəşr olunub. Kitab illüstrasiyalı deyil, cildin rəssamı V.Xruslovdur (14x20 sm. ölçüsündə, 238 səhifə, 554 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla). Kitaba 25 hekayə daxil edilib. Bu hekayələrdən dördünün nəşri təkrar, qalan iyirmi bir hekayənin isə yeni nəşrləridir. Yeni nəşr olunan hekayələrdən bəzilərinin adını qeyd edək: “Baldan əvvəl”, “Mərdimazar”, “Balacalara hədiyyə”, “Ulduz”, “Özgə uşağı”, “Gənc usta”, “Çin qızı”, ”Gərək olar”, “Əsgər oğlu”, “Gilasın sevinci” və s.⁶.

1962-ci ildə Mir Cəlalin “Xatirə hekayələri” kitabı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında Rəna Şıxəmirovanın redaktorluğu ilə çap olunub. Kitab karton cildli illüstrasiyalıdır və rəssamı H.Zeynalovdur (13x21 sm. ölçüsündə, 406 səhifə, 352 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla). Kiril əlifbası ilə nəşr edilən kitabın ön sözünü “Müqəddimə” adlı başlıq ilə Bəkir Nəbiyev yazmışdır. Kitaba daxil olan 24 hekayədən “Gülbəsləyən qız”, “Mənim vəfalı maşınım”, “Mənim səmimi dostum”, “Gənc şairin ərizəsi” və s. yeni hekayələr nəsr nümunələri idi⁷.

Bu kitabda müəllifin son iki ildə müasir həyatdan yazdığı hekayələri toplanıb. Mövzu etibarilə bu əsərlər müasir gənclərin, məktəblilərin həyatından, əməkdə və təhsildəki nailiyyətlərindən,

⁵ Paşayev, M.C.Ə. İlyas / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1942. - 20 s.

⁶ Paşayev M.C. Sadə hekayələr / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1955. - 238 s.

⁷ Paşayev M.C.Ə. Xatirə hekayələri / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1962. - 147 s.

yeni ailə və məişətdən, sovet məfkurəsinin ümumbəşəri əhəmiyyətindən, xalqlar dostluğundan bəhs edir. Məzmun etibarilə hekayələrin əsas xüsusiyyəti adamlarımızın yüksək əxlaqi məziyyətini təsvir və tərənnüm etməsi idi.

Yazıcının sovet dövründə nəşr olunan “Ləyaqət” adlı son kitabı Bakıda “Yazıçı” nəşriyyatında 1984-cü ildə çap olunub⁸. Səfər Mahmudzadənin redaktorluğu ilə çapdan çıxan kitabın rəssamı Y.Katakalidisdir. Kiril əlifbası ilə nəşr edilən qalın karton cildli kitabın üzərində qadın rəsmi var (14x21 sm. həcmində, 359 səhifə, 311ədəd sifarişlə, 40.000 nüsxə tirajla). Kitaba ədibin müxtəlif illərdə yazdığı hekayələri və bir povesti daxil edilmişdir. Kitaba “Ötən günlər” hekayələri, “Həyat hekayələri”, “Məktəb hekayələri” adlı hekayələri, “Bizim ailə” və “Dağlar dilə gəldi” adlı povestləri daxil edilib. İncə və duzlu yumorla qələmə alınmış hekayələrdə müəllif öz oxucularına ülvi duyğular, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər, ictimai fəallıq və ləyaqət hissi aşılayır. Povestdə Sovet hakimiyyətinin ilk illərində kənddəki maarif, elm və təhsil işində xüsusi rolu olan gənc müəllimə Əntiqədən söhbət açılır.

Dissertasiyanın **“Mir Cəlal hekayələrinin nəşr tarixi və çap nüsxələrinin kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlili”** adlı ikinci paragrafında göstərilir ki, Mir Cəlalin “Seçilmiş əsərləri”nin 5 cildliyinin birinci cildi Bakıda “Adiloğlu” nəşriyyatında 2013-cü ildə çapdan çıxmışdır. Hekayələr, felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr, xatirələrdən ibarət olan kitabın tərtibi Nərgiz Paşayeva və Təhsin Mütəllimova aiddir.

1930 –1940-cı illərdə qələmə aldığı bu hekayələr Mir Cəlalin yaradıcılığının ilk mərhələsinə aiddir.

Mir Cəlalin 5 cilddən ibarət “Seçilmiş əsərləri”nin ikinci cildi də (hekayələr, felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr, xatirələr) Bakıda “Adiloğlu” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Kitaba 66 hekayə, o cümlədən “Arxa əsgəri”, “Qardaş qanı”, “Silah qardaşları”, “Əsgər oğlu” daxil edilmişdir.

⁸ Paşayev, M.C.Ə. Ləyaqət / M.C.Paşayev. - Bakı: Yazıçı, - 1984. - 360 s.

İkinci cildə daxil edilən hekayələr İkinci Dünya müharibəsi mövzusunda həsr olunub və onlarda vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, əzmkarlıq, şücaət lövhələri canalandırılmışdır.

Ədibin “Seçilmiş əsərlər”in üçüncü cildinə 74 hekayə daxil edilmişdir. Bu hekayələrdən “Sancaq fabrikində”, “Anamın qeydləri”, “Kəhərin son günləri”, “Müdafiə vəkili” və s. qeyd etmək olar.

Üçüncü cildəki hekayələr cəmiyyətin daxili xarakterinə xas olan keyfiyyətlərin lakonik və bəmərə tərzdə oxucuya çatdırılması ilə seçilir.

“Seçilmiş əsərlər”in dördüncü cildinə “Mənim utancaq tələbəm”, “Yaratmaq sevinci”, “Gülzar haqqında”, “Bu xırıltı nədir?” və s. hekayələri daxil edilmişdir. Ümumilikdə, bu cildə 101 hekayə daxil edilib. Dördüncü cildə yazıcının 1960-1970-ci illərdə yumoristik üslubda qələmə aldığı hekayələri üstünlük təşkil edir.

“Seçilmiş əsərlər”in sonuncu – beşinci cildinə Mir Cəlalın müxtəlif vaxtlarda yazdığı oçerkləri, şeirləri, habelə tərcümələri, xatirələri və felyetonları daxil edilmişdir. Bu cildə həm də alimin türk və özbək ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr də yer alır.

Mir Cəlalın kitabları – nəşr tarixi və təsnifatından görüldüyü kimi, XX əsr kitab mədəniyyətinin arsenalını təmin edən əsrlərdəndir. Bu kitablar həm də Azərbaycan kitab nəşrinin, poliqrafiya işinin səviyyəsini əks etdirir.

Qeyd etmək istərdik ki, Mir Cəlalın indiyə qədər nəşr edilmiş hekayələri ilə bərabər, heç yerdə nəşr edilməmiş hekayələri də vardır. Onlar ədibin Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində Mir Cəlal Paşayevin şəxsi arxivində saxlanılır. Həmin hekayələr ilə tanış olduqdan sonra, 2013-cü ildə çap olunan 5 cildliklə müqayisə etdikdə məlum oldu ki, ədibin şəxsi arxivində nəşr olunmayan 11 hekayəsi var. Bizə belə gəlir ki, “Yanşaq”, “Zirəklik”, “Ölü soyan”, “Qayğı”⁹, “Xallı muncuq”¹⁰, “Ulduz kəndinin şəfaqları”, “Tərənir”, “Söylənməyən

⁹ Qayğı, Zirəklik, Yanşaq // Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond №1, siyahı №2, saxlanma vahidi -39.

¹⁰ Xallı muncuq, Ölü soyan // Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond № 1, siyahı № 2, saxlanma vahidi - 42.

nitq”, ”Sünbül”, “Sorağın gəlsin”¹¹, “Oturaqlar”¹² hekayələri nəşr olunmayıb. Mir Cəlalin tələbəsi və araşdırıcısı professor Təhsin Mütəllimov da bu hekayələrin çap olunmadığını qeyd etmişdir.

Bu hekayələrdən birini “Tərpənir” hekayəsini sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirik. “Tərpənir” hekayəsində hekayə bir nəfərin dilindən danışılır: “*Səhər tezdən həmişəki kimi həyətdən müxtəlif səslər eşidilirdi. Kimisi giləs, kimisi göyərti, kimisi ərik satırdı. Bu səslər içərisində bir kişinin “tərpənir” var, “yaxşı tərpənir var” deməsi məni təəccübləndirdi. Düşündüm ki, yaqın təzə balıq gətiriblər. Pəncərədən boylandım ki,*

– De görüm tərpənən nədir? niyə tərpənir? necə tərpənir? balıq neçiyədir?

Kişi dedi:

– Balıq yoxdu yoldaş!

– Təzə pənir gətirmişəm!

– Nə?

– Pənir, yəni təzə pendir.

– Tərpənir deyirsən biz də elə bilirik nəyə tərpənir.

Kişi matahını satıb həyətdən getdi, amma onun səsi hələ də mənim qulağımdadı”¹³.

Buradaca qeyd etmək istərdik ki, həmin hekayələr Mir Cəlalin “Ədibin Evi” tərəfindən “Qayğılar” romanı ilə birlikdə 2021-ci ildə nəşr edilmişdir¹⁴.

Mir Cəlalin hekayələri dünya ədəbiyyatının bu fəal janrının tipik nümunələridir. Onların bir çoxuna, canlılığına, lakonikliyinə görə novella kimi yanaşmaq olar. Onun çap olunmamış hekayələri

¹¹ Ulduz kəndinin şəfəqləri, Tərpənir, Söylənməyən nitq, Sünbül, Sorağın gəlsin // Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond №1, siyahı № 2, saxlanma vahidi - 61.

¹² Oturaqlar // Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond №1, siyahı №2, saxlanma vahidi - 63.

¹³ Ulduz kəndinin şəfəqləri, Tərpənir, Söylənməyən nitq, Sünbül, Sorağın gəlsin // Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond №1, siyahı № 2, saxlanma vahidi - 61.

¹⁴ Mir Cəlal.Qayğılar / Mir Cəlal; tərt.: Elnur İmanbəyli, red. Təhsin Mütəllimov, məsl. Mehriban Cəfərova. - Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2021. - 244 s.

də sadəlik işığında yazılıb. Sadəlik və dərinliyin vəhdəti bu hekayələrin başlıca xüsusiyyətidir.

Maraqlı cəhət odur ki, hələ öz dövründən başlayaraq Mir Cəlalın ən iri həcmli əsərindən tutmuş kiçik həcmli, xırda bir hekayəsinə belə münasibətlər, rəylər yazılırdı. M.Arif, M.Cəfər, C.Xəndan, Ə.Mirəhmədov, Ə.Ağayev, M.Hüseyn, S.Rəhimov, Z.Xəlil, K.Məmmədov, K.Talibzadə, Q.Qasımzadə, H.Araslı, İ.Əfəndiyev, G.Hüseynoğlu, S.Rüstəm, A.Zamanov, F.Vəzirova, B.Vahabzadə, İ.Şıxlı, F.Hüseynov, Q.Xəlilov, B.Nəbiyev, Ə.Hüseynov, C.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Nəbiyev, Y.Qarayev, İ.Həbibbəyli, Y.İsmayılov, P.Xəlilov, N.Paşayeva, Ş.Alışanov, T.Əlişanoğlu, B.Əhmədov, N.Həsənzadə, A.Abasov, İ.Əliyeva, X.Əlimirzəyev, V.Yusifli, M.Quliyeva, A.Bağırılı, T. Salamoğlu, T.Mütəllimov, Elçin, Anar, T.Əhmədov, N.Cəfərov, D.Vəkilova, İ.Tapdıq, F.Xəlilova, R.Qasimov və s. kimi ədəbiyyatşünas alimlər Mir Cəlalın ədəbi irsi haqqında yazmışlar. Bu da ondan irəli gəlir ki, ədibin yaradıcılığı həmişə ədəbi mühitdə, o cümlədən ictimaiyyətdə xüsusi maraqla qarşılanmışdır.

Dissertasiya işinin bu fəslində araşdırılan problemlər iddiaçının dərc olunan aşağıdakı məqalələrində və beynəlxalq konfransdakı çıxışında elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır¹⁵.

Dissertasiyanın II fəslı **“Mir Cəlalın romanlarının nəşr tarixi və onların bibliografik tərtibi məsələləri”** adlanır. Bu fəsil **“Mir Cəlal romanlarının müxtəlif nəşr variantları”** və **“Mir Cəlal**

¹⁵ Mir Cəlal hekayələrində müharibə mövzusu // Bakı Dövlət Universitetinin “Dil və ədəbiyyat: beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal”ı. - Bakı, 2018. № 3 (107). - s. 299-302.; Mir Cəlalın arxivindən tapılan hekayələr haqqında // Mədəniyyət.az. – Bakı, 2017. - s.64-67.; Sovet dövründə və müasir dövrdə Mir Cəlal hekayələrinin nəşr variantları // Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans materialları. - Bakı, 29 oktyabr 2015. - s. 230-232.; Mir Cəlalın bibliografiyalarının müqayisəli təhlili. İnformasiya cəmiyyətində kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq və kitabşünaslıq elminin aktual məsələləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. - Bakı: Mütərcim, - s. 41-45.; Bədii sadəlik və mənəvi alilik // Elmi əsərlər № 2(3) / AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. - Bakı, 2016. - s. 97-103.

romanlarının nəşr tarixi və çap nüsxələrinin kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlili” adlı paraqraflardan ibarətdir.

Bu fəsilə istedadlı romançı Mir Cəlalin “Dirilən adam” (1935), “Bir gəncin manifesti” (1940), “Açıq kitab” (1941), “Yaşlıdlarım” (1948), “Təzə şəhər” (1951), ”Yolumuz hayandır?” (1957) romanlarının müxtəlif illərdə çap olunan nüsxələrinin müqayisəli təhlili öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında roman XX əsrdə intensiv inkişaf yolu keçir. 30-cu illərdən etibarən yeni sovet romanları yaranır: M.İbrahimovun “Gələcək gün”, M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” və Mir Cəlalin “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti” bu dövrün ən yaxşı roman nümunələri idi.

Akademik İsa Həbibbəylinin göstərdiyi kimi, *“Mir Cəlalin romanları da Azərbaycan nəsrində fərqli hadisədir. Ədib hekayələrində olduğu kimi, romanlarında da zamanın diqtə etdiyi ideoloji mətləbləri deyil, müşahidə etdiyi həyat həqiqətlərini və real insan obrazlarını əks etdirməyə sədaqətli olmuşdur. Mir Cəlal hekayəçilikdə nümayiş etdirdiyi yüksək sənətkarlığı romanlarında dərinləşdirərək, daha da inkişaf etdirir. Çətin və mürəkkəb ictimai-ideoloji proses içərisindən o, həyati koloriti daha çox olan ibrətəməz hadisələri, yaddaqalan sadə insanları seçib ümumiləşdirərək, XX əsrin ortalarında Azərbaycan ədəbiyyatının yeni səhifələrini açmışdır”*¹⁶.

Mir Cəlalin ilk romanı “Dirilən adam” romanıdır. Bu roman Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında 204 səhifə həcmində 1935-ci ildə nəşr edilmişdir (11x14 sm. ölçüsündə, 741 ədəd sifarişlə). Qalın karton cildli kitabın redaktoru qeyd olunmayıb, kitabın ilk səhifəsində ədibin şəkli verilib və rəssamı isə Əmir Hacızadədir. Kitabın beş min nüsxə tirajı həm gənc yazar üçün, həm də ilk nəşri üçün yüksək rəqəm demək idi. Roman latın əlifbası və rus hərflərinin qarışığı ilə çap olunmuşdur¹⁷.

Ədibin “Dirilən adam” romanındakı Qədir obrazı yaşadığı

¹⁶ Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatının Mir Cəlal müəllimi // Görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq Mir Cəlalin 110 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. 01 may 2018-ci il. – Bakı, 2018, - s.5.

¹⁷ Paşayev, M.C.Ə.Dirilən adam / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1935. - 204 s

həyatda öz yerini tutmaq üçün bütün güc və bacarığı ilə yorulmadan mübarizə aparmasına baxmayaraq, istəklərinə nail ola bilməyən insanların ümumiləşdirilmiş surətidir.

Mir Cəlalin “Bir gəncin manifesti” romanı ilk dəfə Məmməd Arifin redaktorluğu ilə Bakıda “Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı” nəşriyyatında 1940-cı ildə çap edilib (19x21 sm. ölçüsündə, 250 səhifə, 313 ədəd sifarişlə, 7.000 tirajla). Qalın karton cildli kitab illüstrasiyalıdır və kitabın rəssamı X. Kazımsadədir.

Ədibin “Bir gəncin manifesti” çox mürəkkəb bir dövrdə – ikinci cahan savaşı zamanı çap olunmuşdur. Artıq Avropada müharibə gedir, faşistlər Polşanı viran qoyurdular. Bu əsər tez bir zamanda böyük fəlakət ərəfəsində olan Azərbaycan gənclərinin manifestinə çevrildi. Əsərin baş qəhrəmanı ananın ingilisdə dediyi “İtə ataram, yada satmaram!” cavabı aforizmə çevrildi. Bu yadın yaddaş üzərində hökmranlıq dövrü idi. Bir yandan da faşizm qara taun kimi xalqların başı üzərinə çökmüş, onların milli varlığını hədəf seçmişdi. Gənc nəslin taleyi sınaq qarşısında idi. Mir Cəlalin həzin bir lirizm, romantik pafos, mərhəmətli bir estetik ideal mövqeyindən yaratdığı Bahar obrazı öz bədii-estetik çərçivələrini aşaraq, öz varlığı uğrunda mübarizə aparan dünya gəncliyinin simvoluna çevrildi.

Kitab mədəniyyətimizdə həm məzmunu, həm də poliqrafiyası ilə layiqli yer tutan bu əsərlə Mir Cəlal Azərbaycan gəncliyinin qəlbinə daxil oldu.

“Bir gəncin manifesti” romanının altıncı nəşri Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında T.Cəmilovanın redaktorluğu ilə 1970-ci ildə çapdan çıxıb. Qalın karton cildli kitabın rəssamı isə S. Qəmbərovdur (13,5x 20,5 sm. ölçüsündə, 252 səhifə, 128 ədəd sifarişlə, 28.000 nüsxə tirajla)¹⁸.

Gənclərin sevimli əsəri olan “Bir gəncin manifesti” romanı 1940, 1949, 1953, 1964, 1967,1970, 1980, 1984, 2005, 2008, 2016 -cı illərdə kitab halında çap olunub.

¹⁸ Paşayev, M.C.Ə. Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev. - Bakı: Gənclik, - 1970. - 253 s.

Yazıçı “Açıq kitab” adlı romanını 1941-ci ildə qələmə almışdır. Lakin müharibə düşdüyü üçün romanın kitab şəklində çapını sonraya saxladı. “Açıq kitab”ın “Umsunma” adında bir parçası ilk dəfə 1941-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmuşdur¹⁹. Roman hissə-hissə olmaqla bütöv halda 1944-cü ildə “Vətən uğrunda” jurnalının 2-5-ci nömrələrində dərc olunmuşdur²⁰. Romanın “Umsunma” adlı parçası 1945-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə yenidən dərc olunmuşdur²¹. Roman ilk dəfə yazıçının 1957-ci ildə “Azərnəşr” nəşriyyatında N.Nağıyevin redaktorluğu ilə çap olunmuş “Seçilmiş əsərlər”inin iki cildliyinin 2-ci cildinə daxil edilmişdir (13x20 sm. ölçüsündə, karton cildli, 532 səh., 10.000 nüsxə tirajla). Cildə “Açıq kitab” romanından başqa “Özündən naxoş”, “İki fermer”, “Qotazlı çəkmə”, “İftixar”, “Xəbər-ətərsiz” və s. hekayələri də daxil edilmişdir²².

“Açıq kitab” romanında yaradıcı elmi mühitə yenicə daxil olmaq istəyən gəncə qarşı vəzifəli şəxsin apardığı çirkin əmməllər tənqid olunur.

Mir Cəlalin “Yaşlıdlarım” romanı (1964-cü il nəşrindən başlayaraq “Yaşlıdlar” adlanıb) “Azərnəşr”də Hidayət Əfəndiyevin redaktorluğu ilə 1948-ci ildə çap olunub. Kiril əlifbası ilə nəşr edilən kitab illüstrasiyalı olsa da rəssamın adı qeyd olunmayıb (15x25 sm. ölçüsündə, 143 səhifə, tirajı 1500 nüsxə). Qalın karton cildli kitabın sonunda müəllifin “Yolumuz” adlı qeydləri verilib²³. “Yaşlıdlarım” avtobioqrafik əsərində elmi həyatda baş verən müxtəlif hadisələrə toxunan yazıçı, elmi mühitdə milli ziyalıların yetişdiyini diqqətə çatdırmaq istəmişdir. “Yaşlıdlar” romanının ikinci nəşri 1955-ci ildə, növbəti dəfə isə 1964-cü ildə çapdan çıxmışdır.

¹⁹ Mir Cəlal. Umsunma (“Açıq kitab” romanından bir parça) // Ədəbiyyat qəzeti, -1941. - 28 aprel, - s. 2.

²⁰ Mir Cəlal. Açıq kitab // Vətən uğrunda, -1944. -№2.- s.41-82; -№ 3. - s. 63-97; -№ 4-5.- s. 35-68.

²¹ Mir Cəlal. Umsunma (“Açıq kitab” romanından bir parça) // Ədəbiyyat qəzeti, -1945. - 15 fevral, - s. 2.

²² Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri /Mir Cəlal. İki cildə, C.2.; red. N.Nağıyev. –Bakı: Azərnəşr, 1957. -532s.

²³ Paşayev, M.C.Ə. Yaşlıdlarım (povest) / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1948. - 143 s.

Mir Cəlalin “Təzə şəhər” romanı Bakıda “Azərnəşr” nəşriyyatında Y.Əzimzadənin redaktorluğu ilə 1951-ci ildə çapdan çıxıb. 259 səhifə həcmində və qalın karton cildli olan kitabın rəssamları Ə.Hacıyev, Ş.Şərifzadə, N.İsmayılovdur (13x20 sm. ölçüsündə, 890 ədəd sifarişlə və 10.000 nüsxə tirajla)²⁴. Ədəbi tənqid romanı təhlil edir: *“Müəllif bu dəfə istehsalat mövzusunda müraciət etmiş, Azərbaycan fəhlə sinfinin həyatını təsvir etməyə, yeni sənaye şəhərində gedən quruculuq işlərini geniş lövhədə göstərməyə çalışmışdır.*

*Azərbaycan yazıçılarının qarşısında duran mühüm bir işdə – müasir dövrün ən vacib mövzunu mənimsəmək işində öz borcunu yerinə yetirməyə çalışan Mir Cəlalin bu təşəbbüsünü alqışlamaq lazımdır. Fəhlələrin həyatına və yaradıcılıq əməyinə həsr olunan əsərlər yaratmaq yolunda Azərbaycan yazıçılarının müvəffəqiyyətləri az deyildir*²⁵.

Ədəbi-tənqidin qınağına tuş olan “Yolumuz hayanadır” romanı ilk dəfə Bakıda “Uşaqgəncnəşr” nəşriyyatında 1957-ci ildə çapdan çıxmışdır. G. Hüseynoğlunun redaktorluğu ilə çapdan çıxan qalın karton cildli kitab kiril əlifbası ilə nəşr olunub (13,5x29 sm. ölçüsündə, 243 səhifə, 412 ədəd sifarişlə, 10.000 nüsxə tirajla). Kitabın rəssamı H.Kazımovdur və bu çapdan çıxan romanın ilk nəşr variantıdır²⁶.

Araşdırmalardan məlum olur ki, yazıcının “Yolumuz hayanadır” romanı birmənalı şəkildə qəbul olunmayıb. Çox tənqidlərə məruz qalmasına baxmayaraq, bu əsər tarixə əsaslanaraq və eyni zamanda müasirliyi də özündə ehtiva edərək, böyük sənətkar Mirzə Ələkbər Sabirin həyat mübarizəsini canlandırmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Mir Cəlalin romanları özünəməxsusluğu ilə seçilir. Yazıçı hekayələrində olduğu kimi, romanlarında da həyatın real, acı həqiqətini obrazların vasitəsilə çatdırmağa çalışır. Mənəviyyat məsələlərini ön planda qələmə alan sənətkar, orijinal fikirlərini romanlarında daha da dərinləşdirərək

²⁴ Paşayev, M.C.Ə. Təzə şəhər / M.C.Paşayev. - Bakı: Azərnəşr, - 1951. - 259 s.

²⁵ Karasyov, Y. Cavabsız qalan suallar // Ədəbiyyat qəzeti. - 1952, 16 yanvar. - s.3.

²⁶ Paşayev, M.C.Ə. Yolumuz hayanadır (roman) / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1957. - 224 s.

ibrətamiz hadisələr vasitəsilə və çətin situasiyalara düşsələr də alınıq açıq çıxan sadə adamların tipajını yaratmaqla Azərbaycan ədəbiyyatında yeni səhifələr açdı.

İkinci fəslin **“Mir Cəlal romanlarının nəşr tarixi və çap nüsxələrinin kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlili”** adlı paraqrafında göstərilir ki, istər sovet dövründə, istərsə də müasir dövrdə ədibin romanlarının dəfələrlə nəşr olunması istedadlı ədibin yaradıcılığının hər zaman aktuallığından xəbər verir. Daim yaradıcılıq axtarışında olan Mir Cəlal əsərlərində dinamiklik, çeviklik, süjet inkişafını ləngidən məsələlərdən qaçmaqla və problemlərin ön planda verilməsi ilə oxucunun fikrini yayındırmağa qoymur, marağını əsərin üzərinə yönləndirmiş olur. Ədibi haqqında danışdığımız altı romanından üçünün mövzusu keçmiş, üçünükü isə müasir həyatdan alınmışdır.

1986-cı ildə Mir Cəlalin roman və hekayələrdən ibarət olan **“Seçilmiş əsərləri”**nin iki cildliyinin birinci cildi, 1987-ci ildə isə ikinci cildi Bakıda **“Azərnəşr”** nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Ədibin 2005-ci ildə iki **“Seçilmiş əsərləri”** kitabı çapdan çıxmışdır. Yaqub İsmayılovun tərtib etdiyi kitab Bakıda **“Şərq-Qərb”** nəşriyyatında 381 səhifə həcmində, Ədibə Paşayevanın tərtibi etdiyi kitab da Bakıda **“Çaşıoğlu”** nəşriyyatında 480 səhifə həcmində çap olunmuşdur.

2008-ci ildə Mir Cəlalin üç cildlik **“Seçilmiş əsərləri”** Regionların İnkişafı İctimai Birliyinin rəhbərliyi ilə Bakıda **“Çaşıoğlu”** nəşriyyatında çap edilmişdir. Birinci cild 438 səhifə həcmində, ikinci cild 462 səhifə, üçüncü cild isə 450 səhifədir.

Ədibin romanlarında yaradıcılığına xas olan qəhrəmanların təkrarolunmazlığı, fəlsəfi düşüncə tərz, güldürən, düşündürən yumor öz əksini tapmışdır.

Apardığımız təhlillərdən sonra biz bir daha ədibin yaradıcılığının zənginliyinin, dolğunluğunun və səmərəliliyinin şahidi olduq. Mir Cəlalin epik janrın problemlərinə həsr olunmuş **“Bədii nəsrimiz yeni mərhələdə”** (1958) adlı geniş məqaləsində də roman janrının geniş spesifikasiyası, tipologiyası, onun ideya bədii əsasları aydınlaşdırılır. Mir Cəlal həm də gələcək zamanın səviyyəsindən baxaraq qeyd edir ki, *“roman xalq həyatını geniş surətdə əhatə etməli, nəinki şəxsin, ailənin,*

hətta, nəsilərin də taleyini verməli olan böyük ədəbi şəkildir. Roman həm əsri, həm də günü, həm xalqın, həm də fərdin taleyini əks etdirir”²⁷.

Ədibin “Açıq kitab” romanının üçüncü nəşrindən sonra, 2005-ci ildə, bir daha “Şərq-Qərb” nəşriyyatında 381 səhifə həcmində çap edilmişdir.

Yazıçı bədii nəsrimizin, o cümlədən romanın dəyərli nümunələrini yaratmaqla bərabər həm də tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim kimi nəsrin nəzəriyyəsi haqqında dəyərli mülahizələr irəli sürürdü. Mir Cəlal Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimovla bərabər Azərbaycan “yazıçı tənqidi”nin görkəmli nümayəndəsi idi. Bu tənqidin peşəkar tənqiddən əsas fərqi və üstünlüyü onda idi ki, o tək-cə nəzəri biliyə yox, həm də yaradıcılıq təcrübəsinə əsaslanır. Ona görə də, daha inandırıcı, daha nüfuzlu və məntiqli idi. Bu tənqidin dili də aydın idi, bədii yaradıcılıqdan gələn metaforalarla zəngin idi.

Ədibin əvvəlcə 1940-cı ildə Bakıda “Uşaqgəncnəşr” (Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı) nəşriyyatında çap olunan “Bir gəncin manifesti” romanının ²⁸ ikinci nəşri də Bakıda “Uşaqgəncnəşr” nəşriyyatında 1949-cu ildə qalın karton cildlə və Rza Quliyevin redaktorluğu çap edilib (14 x 20 sm. ölçülü, 230 səhifə, 644 ədəd sifrişlə, 10.000 tirajla). Əsərin 1953-cü ildə çap edilən üçüncü nəşrinin redaktoru Nurəddin Babayev, rəssamı isə Ələkbər Zeynalovdur (248 səhifə, 20.000 tirajla)²⁹.

Mir Cəlal “Bir gəncin manifesti” əsərində təsvir etdiyi surətlərin ictimai həyatda düşükləri çıxılmaz vəziyyəti, Baharın, Mərdanın acı taleyi, ailələrinin məşəqqətli güzəranı, cəmiyyətin insanlara təlqin etdiyi ictimai bərabərsizlikləri mərdliklə sinə gərməyin nə demək olduğunu bədii təsvirlərlə oxucusuna çatdırın və yaratdığı obrazların psixoloji sarsıntılarından onları təsirləndirən, intizarda qoyan bu böyük sənətkar real hadisələri, yaşıntıları,

²⁷ Əskərli, Ə.B. Mir Cəlalin ədəbi-tənqidi görüşlərinə bir nəzər // Yeni Azərbaycan. 2008, 7 iyun. - s.5.

²⁸ Paşayev, M.C.Ə. Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, - 1940. - 258 s.

²⁹ Paşayev, M.C.Ə. Bir gəncin manifesti / M.C.Paşayev. - Bakı: Uşaqgəncnəşr, -1949. - 230 s.

yanımızda, qonşuluğumuzda baş verənləri sanki qələmə almaqla öz oxucusunu qurmağa, yaratmağa mübarizə aparmağa çağırır.

Ədibin romanları oxucu istəyi ilə dəfələrlə çap olunaraq həm bədii fikrin təkamülünə, ana dilimizin zənginləşməsinə, milli-mənəvi düşüncənin inkişafına xidmət göstərməklə yanaşı, həm də kitab mədəniyyətimizin, kitabxana və biblioqrafiyanın zənginləşməsinə xidmət göstərirdi. Xüsusilə, “Bir gəncin manifesti” 1940-cı ildən etibarən 11 dəfə yüksək tirajla çap olunaraq, Azərbaycan oxu mədəniyyətinin və estetikasının formalaşmasında rekord rolu oynadı.

Dissertasiyanın ikinci fəslində yazıçının romanlarının müxtəlif nəşr variantları, nəşr tarixi, çap nüsxələrinin müqayisəli təhlilləri ilə bağlı iddiaçının əldə etdiyi nəticələr, onun aşağıdakı məqalələrində və beynəlxalq konfransda çıxışında öz əksini tapmışdır³⁰.

Dissertasiya işinin III fəslə **“Mir Cəlalın elmi-nəzəri əsərlərinin nəşri və biblioqrafik tərtibi məsələləri”** adlanır. Bu fəsil üç paragrafdan ibarətdir.

Bu fəslin **“Mir Cəlalın “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” (1940) dissertasiyasının sonradan “Füzuli sənətkarlığı” adı ilə bir neçə nəşrinin müqayisəli təhlili”** adlı birinci paragrafında qeyd olunur ki, ədibin 1939-cu ildə müdafiə etdiyi “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” dissertasiyası, 1940-cı ildə çap olunan “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” adlı kitabı və 1958-ci ildə çap

³⁰ Mir Cəlal əsərlərinin çap variantları // Filologiya məsələləri. - Bakı: Elm və təhsil. —2016. - s. 391-397.; Bir gəncin manifesti romanının müasir dövrdə nəşr variantlarının təhlili // Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfrans materialları. Qafqaz Universiteti, 29-30 aprel 2016-cı il. - Bakı, 2016. – s.1082-1083.; Mir Cəlalın əsərlərinin akademik və kütləvi nəşri // Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasına həsr olunmuş “Kitabxana-informasiya elmi: tədris və təcrübə yeni çağırışlar”: Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı ş. 05 may 2016-cı il. - Bakı: ADMİU mətbəəsi, 2016. - s. 225-230.; Копии изданий романов Мир Джалала Пашаева // «Библиотека как феномен культуры». III Международный конгресс. - Минск, 21- 22 октября 2015 г. - с. 174-182.; Различие в изданиях образцов произведений Мир Джалала //Актуальные научные исследования в современном мире (сборник научных трудов) Вып. 6 (38) Час. 2., 2018. - с. 142-147.

etdirdiyi “Füzuli sənətkarlığı” adlı kitabı və 2007-ci ildə Mahmud Kaşğari Fondunun “İrs” seriyası silsiləsindən çap olunan “Füzuli sənətkarlığı” kitabları arasında kitabşünaslıq baxımından müqayisəli təhlillər aparılmış və 1958-ci il nəşrində yeni bölmələrin olduğu məlum olmuşdur. Bu bölmələr “Başlanğıc”, “Rind və Zahid”, “Nizami və Füzuli”, “Ölməz məhəbbət dastanı”, “Füzulidə alleqoriya”, “Böyük mənəvi müasirimiz” adlanır.

Alim Mir Cəlalın 1939-cu ildə qələmə aldığı “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” dissertasiyası (№24) aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

1. Giriş; 2. Şeirə baxış; 3. Lirikası; 4. Bədii dili: I. Söz ehtiyatı, II Epitetlər, III Bənzətmələr, təşbehlər, IV Mübaliğələr, V Kontraslar, metaforlar, VI Aforizmlər, VII Nəsr dili; 5. Bədii lövhələr: I Peyzajlar, II Bədii vəhdət; 6. Şeir kulturası; 7. Bibliografiya³¹.

Mir Cəlal 1940-cı ildə “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” adlı kitabını nəşr etdikdən sonra bu sahədə işini dayandırmamışdır. “Füzuli şeirindəki elm və bədii məntiq haqqında” (1941), Füzulinin “Rind və Zahid”ində yenilik və köhnəliyin mübarizəsi” (1942), “Füzulinin lirikası” (1944), “Nizami və Füzuli şeirində bəzi müqayisələr” (1946), “Məhəbbət və sənət” (1958) və s. məqalələrini yazıb çap etdirmişdir.

Mir Cəlalın növbəti dəfə 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi “Füzuli sənətkarlığı” kitabının redaktoru Həmid Araslıdır. Kitabda aşağıdakı bölmələr öz əksini tapır: *Müəllifdən, Başlanğıc, Füzuli şeir haqqında, Bədii dil xüsusiyyətləri, Mənzərələr, Şeir mədəniyyəti – texnika, Bədii məntiq, Lirikası, Bədii nəsr, Rind və Zahid, Nizami və Füzuli, Ölməz məhəbbət dastanı, Füzulidə alleqoriya, Böyük mənəvi müasirimiz* (12,5x20,5 sm. ölçülü, 410 ədəd sifarişlə, 7000 nüsxə tirajla)³².

³¹ Paşayev, M.C.Ə. Füzulinin poetik xüsusiyyətləri: filol. elm. nam. alim. dər. almaq üçün təqdim edil. disser / S.M.Kirov ad. ADU. - Bakı, 1939. - 94 s.

³² Paşayev, M.C.Ə. Füzuli sənətkarlığı / M.C.Paşayev. - Bakı: ADU nəşriyyatı, - 1958. - 276 s.

Göründüyü kimi, müəllif kitabı bir qədər təkmilləşdirmiş, zənginləşdirmişdir. Ümumən qeyd edək ki, Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası XX əsrin 40-cı illərindən günümüzə qədər – 80 ildən çoxdur ki, dahi şair M.Füzuli haqqında ən elmi və etibarlı mənbə olaraq qalır. Bunun əsas səbəbi Füzulinin şeirləri kimi, Mir Cəlalın fikirlərinin də bədii-fəlsəfi, poetik-estetik cəhətdən istedadla, əsl və sənətkar təfəkkürü ilə yazılmasıdır.

Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı” kitabı növbəti dəfə 2007-ci ildə Mahmud Kaşğari Fondunun “İrs” seriyası silsiləsindən nəşr edildi. Kitabın baş redaktoru Elxan Zal Qaraxanlı, rəyçi isə AMEA-nın müxbir üzvü professor Nizami Cəfərovdur. Karton cildli kitab illüstrasiyalı deyil və kitabın üz qabığında ədibin şəkli verilib. Kitabda Füzulinin sənət və sənətkar haqqında fikirləri, şairin üslubu, istifadə etdiyi ədəbi priyomlar, bədii təsvir vasitələri, şeir dili, bədii nəsr dili və s. kimi sənətkarlıq xüsusiyyətləri geniş şərh olunur. Annotasiyada göstəriləndiyi kimi, kitabda “Başlanğıc”, “Füzuli şeir haqqında”, “Qəzəllər haqqında”, “Bədii dil xüsusiyyətləri”, “Mənzərələr”, “Şeir mədəniyyəti-texnika”, “Bədii məntiq”, “Lirika”, “Bədii nəsr”, “Rind və Zahid”, “Nizami və Füzuli”, “Ölməz məhəbbət dastanı”, “Füzulidə alleqoriya”, “Böyük mənəvi müasirimiz” adlı başlıqlar yer almışdır³³. (Fərq: 1958-ci ildə Müəllifdən yazısı var, 2007-ci ildə isə yoxdu. Qəzəllər haqqında isə 1958-ci ildə yoxdu, 2007-ci ildə var).

Mir Cəlalın bu məşhur əsəri, ədibin anadan olmasının 110 illiyi münasibəti ilə İçərişəhərdə yerləşən “Ədibin Evi” tərəfindən 2018-ci ildə yenidən nəfis tərtibat və 1500 tirajla “Çaşıoğlu” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir. Kitaba görkəmli alimlər – akademik Vasim Məmmədəliyev və professor Tərlan Quliyev “Ön söz” əvəzi “Füzulişünaslıq məktəbini yaradan əsər” adlı böyük həcmli giriş məqaləsi yazmışlar. Kitabın bu nəşrini

³³ Paşayev, M.C.Ə. Füzuli sənətkarlığı. Monoqrafiya / M.C.Paşayev; Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlər seriyasından. - Bakı: Nurlar nəşriyyatı, - III nəşr. - 2007. - 357 s.

1958-ci ildəki (“Qəzəllər haqqında” bölmə yoxdur), 2007-ci ildəki (“Müəllifdən” yazısı yoxdur) nəşrlərində olmayan bəzi fəsiləri də özündə ehtifa etdiyindən mükəmməl nəşr hesab etmək olar. Beləliklə, 348 səhifədən ibarət olan bu nəşrdə “Ön söz” (“Füzulışünaslıq məktəbini yaradan əsər”), “Müəllifdən”, “Başlanğıc”, “Füzuli şeir haqqında”, “Qəzəllər haqqında”, “Bədii dil xüsusiyyətləri”, “Mənzərələr”, “Şeir mədəniyyəti – texnika”, “Bədii məntiq”, “Lirika”, “Bədii nəsr”, “Rind və Zahid”, “Nizami və Füzuli”, “Ölməz məhəbbət dastanı”, “Füzulidə alleqoriya”, “Böyük mənəvi müasirimiz” adlı başlıqlar yer almışdır.

Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı” (1940, 1958, 1994, 2007, 2018-ci il nəşrləri) XX əsr kitab mədəniyyətimizin qiymətli nümunəsidir. O, ədəbiyyatşünaslığa da, füzulışünaslığa da kitabşünaslığa da yol açan bir əsərdir. Tədqiqatdan məlum olduğu kimi, Mir Cəlalın bu əsəri ədəbiyyatşünaslıqda poetika istiqamətinin füzulışünaslıqda müasir mərhələnin əsasını qoyan, müəllifinə bu istiqamətlərdə banilik səlahiyyəti qazandıran yüksək elmi-nəzəri əyarlara malik monoqrafiyadır. Belə bir fikirlə razılaşmaq lazımdır ki, ədib təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı səviyyəsində Füzulidən bəhs açmır, klassik haqqında ümumdünya ədəbiyyatı mövqeyindən çıxış edərək Şərfin dahi oğlunun Şərq-Qərb ədəbi fikrinin qarşılıqlı metodoloji prinsipləri müstəvisində təhlilə cəlb etmişdir. Alimin 83 il əvvəl yazmış “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası gələcəyə hesablanmış əsərdir.

Bu fəslin ikinci paraqrafı ədibin **“Azərbaycanda ədəbi məktəblər” dissertasiyasının və monoqrafik nəşrinin müqayisəli təhlili**” adlanır. Bu paraqrafda ədibin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” əsərinin əlyazma variantı və monoqrafik nəşri arasında müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Mir Cəlal Paşayevin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” doktorluq dissertasiyasında ilk dəfə XX əsr Azərbaycan realizmi və romantizmi mütəqil tarixi-estetik kateqoriya kimi tədqiq olunur. Ədəbiyyatşünaslığımızda romantizm haqqında əvvəlki mülahizələrdən fərqli olaraq, bu əsərdə realizmlə yanaşı romantizm müstəqil yaradıcılıq üsulu

kimi götürülür, milli ədəbiyyatşünaslıqda yaradıcılıq metodlarının bütöv, sistemli nəzəri şərh üçün metodoloji əsas hazırlayır.

“Azərbaycanda ədəbi məktəblər” dissertasiyası yazılarda milli elmi-ədəbi mühitdə bu modeldə heç bir təcrübə mövcud deyildi. Əsərin adı da, strukturu da Mir Cəlal Paşayev tərəfindən elmi-ədəbi dövriyyəyə gətirilən mühüm yenilik idi. Aradan uzun illər keçməsinə baxmayaraq, vaxtilə ədibin müəyyən etdiyi tənqidi realizm, maarifçi realizm və romantizm kimi ədəbi istiqamətlər, bölgülər indi də elmi-nəzəri fikirdə qəbul olunur.

Bu əsərdə söhbət XX əsrin ən mürəkkəb, zəngin və ziddiyyətli dövründə 1905-17-ci illərdə Azərbaycanda paralel mövcud olan realizm və romantizm ədəbi məktəblərindən – ədəbi cərəyanlarından və onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığından gedirdi.

Biz “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” dissertasiyasını və “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” monoqrafiyasını araşdırarkən bəzi fərqli cəhətlər ortaya çıxdı. Fərqli cəhətlər aşağıdakılardır:

Dissertasiyanın “İctimai-siyasi həyat” adlı I bölməsində aşağıdakılar öz əksini tapır: 1. Mətbuat; 2. Maarif; 3. Teatr-musiqi; 4. Rəssamlıq-memarlıq; 5. Ədəbi mübarizələr. Monoqrafiyada isə “İctimai-siyasi həyat” adlı I bölmə “Mədəni hərəkət” kimi verilib.

Dissertasiyada “Realizm məktəbi” adlı II bölmədə “Xalqçı yumor və ictimai satira” adlı başlıq yer almışdır. Monoqrafiyada isə “Realizm ədəbi məktəbi” bölməsində “Xalq yumoru və mübariz satira” adı ilə qeyd olunub.

Monoqrafiyada Cəlil Məmmədquluzadənin tərcümeyi-halı yeni başlıq kimi verilib. “Ədəbi məktəbi” isə “Mirzə Cəlil məktəbi” adı ilə əvəz olunub.

Dissertasiyanın həmin bölməsində böyük dramaturq və nasir Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevdən (1870-1933) danışılır. “Dram” və “Hekayələri” adlı hissələrə ayrılır. Monoqrafiyada isə Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin tərcümeyi-halı və dramaturgiyası öz əksini tapır.

Dissertasiyada Azərbaycan ədəbiyyatının böyük satirik şairi Sabir Tahirzadə (1862-1911) haqqında da yazılmışdır. “Sabir Tahirzadə”, “Yaradıcılığı”, “Satira xüsusiyyətləri”, “Sabir və sənət”, “Sabir və tərbiyə”, “Sabirin dili”, “Ədəbi məktəbi” adlı bölmələrə ayrılıb.

Monoqrafiyada dissertasiyadan fərqli, əlavə olaraq Sabirin tərcümeyi-halı verilib. Dissertasiyada “Sabir və tərbiyə” adlı hissə “Mirzə Ələkbər Sabir və tərbiyə məsələləri” adı ilə, “Sabir və sənət” adlı hissə isə “Mirzə Ələkbər Sabir satirasının xüsusiyyətləri” adı ilə verilib və 9 xüsusiyyəti açıqlanıb: 1. Mövzu dairəsinin genişliyi; 2. İdeya cəhətdən xalqa, azadlığa və demokratiyaya əsaslanması; 3. Vətəndaşlıq cəsarəti; 4. Sənət yeniliyi; 5. Kinayə və istehza ilə təsvir; 6. Mirzə Ələkbər Sabirin taziyanələri; 7. Balaca canlı səhnəciklər; 8. Gülüşün ciddi şeirlərdə ciddi ruhda verilməsi; 9. Xalq məsələlərindən, danışq dilinin zənginliklərindən istifadə üsulu.

Dissertasiyanın həmin bölməsində “Əli Nəzmi” (1881-1946) və “Yaradıcılığı” adlı hissələr var. Monoqrafiyada isə “Əli Nəzminin tərcümeyi-halı” adlı hissə əlavə edilib.

Eyni bölmədə Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin fəal nümayəndələrindən olan “Məmməd Səid Ordubadi” (1872-1950) adlı başlıq verilib. Monoqrafiyada isə fərqli olaraq “M.S.Ordubadinin tərcümeyi-halı” və “Yaradıcılığı” başlıqları verilibdir.

Dissertasiyada Mollanəsrəddinçi mübarizlərdən olan Əliqulu Qəmküsar (1880-1919) adlı hissə verilib. Monoqrafiyada isə bunlardan əlavə “Tərcümeyi-halı” və “Yaradıcılığı” adlı başlıqlar əlavə verilib.

Dissertasiyada müasir ictimai hadisələrə öz münasibətini açıq və cəsarətlə bildirən Mirzə Əli Möcüzdən danışılır. (1873-1934) “Mirzə Əli Möcüz” və “Möcüzün şeirləri” adlı hissələrə ayrılır. Yenə də monoqrafiyada “Tərcümeyi-halı” və “Yaradıcılığı” adlı başlıqlar əlavə verilib.

Dissertasiyanın həmin bölməsində ədəbiyyatşünaslıq sahəsində əvəzsiz xidmət sahibi olan “Firidun bəy Köçərli” (1863-1920) adlı başlıq verilib. Bu monoqrafiya ilə eynidi.

Dissertasiyanın həmin bölməsində “Mirzə Fətəli Axundovun farsca yazan şagirdləri” adlı başlıq verilib. Bu başlıq aşağıdakı hissələrə ayrılır: “Mirzə Mölkümxan”, “Əbdürrəhim Talibov”, “Zeynalabdin (Marağalı)”. Monoqrafiyada isə “Mirzə Fətəli Axundovun farsca yazan şagirdləri” adlı başlıq ümumi verilib və “Mirzə Mölkümxan” haqqında məlumat verilməyib.

Dissertasiyanın “Romantizm məktəbi” adlı III bölməsində Məhəmməd Hadidən (1879-1920) danışılır və aşağıdakı hissələrə ayrılır: “Məhəmməd Hadi”, “Hadinin şeirləri”, “Hadi siyasi lirika”, “Vətənpərvər romantika ustası Hadi mütəfəkkür şairdir”, “Hadidə azadlıq fikirləri”.

Monoqrafiyaya “Tərcümeyi-halı” adlı hissə əlavə edilib. “Hadinin şeirləri” adlı hissə “Məhəmməd Hadinin şeiri” adı ilə, “Hadi siyasi lirika, vətənpərvər romantika ustası” adlı hissə isə “Məhəmməd Hadidə siyasi lirika, vətənpərvər romantika” adı ilə əvəz olunub.

Dissertasiyanın III bölməsində “Abbas Səhət” (1874-1918) və “Səhhətin romantikləri” adlı hissələr öz əksini tapır. Monoqrafiyada isə dissertasiyadan fərqli olaraq “Tərcümeyi-halı” adlı başlıq əlavə edilibdir.

Dissertasiyada “Əlibəy Hüseynzadə” (1864-1940) və “Səməd Mənsur Kazımov” (1880-1927) adlı başlıqlar öz əksini tapıb. Monoqrafiyada isə dissertasiyadan fərqli olaraq “Səməd Mənsur Kazımov” romantizm ədəbi məktəbinə daxil edilib və monoqrafiyada mürtəcə burjua romantikləri bölməsi və bu bölməyə daxil edilən Əlibəy Hüseynzadənin adı qeyd edilməyib.

Dissertasiyanın IV bölməsində “Maarifçi-didaktik yazıçılar” adlı başlıq eyni adla monoqrafiyada da verilib. Bu bölmədə “Süleyman Sani Axundov” (1875-1933) və “Yaradıcılığ” adlı başlıqlar verilib. Yenə də monoqrafiyada “Tərcümeyi-halı” adlı başlıq əlavə edilib.

Ədibin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” əsərindən bəzi hissələr ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif şəkillərdə çap olunsa da, 2004-cü ilə qədər bütövlükdə nəşr olunmamışdı.

Bu fəslin **“Bibliografik tərtibata əsasən Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyi ilə əlaqədar çap olunan kitablar”**

haqqında” adlanan üçüncü paragrafında XX əsrin böyük yazıçı, ədəbiyyatşünas alimi və görkəmli pedaqoqu, milli maarifimizin cəfakeşi Mir Cəlal Paşayevin 1978-ci ildə vəfatından sonra əsrin sonunadək bir qədər diqqətdən kənar qalmışdır. Müasiri olan bir çox yazıçıların və şairlərin əsərləri “sovet ədəbiyyatı arxivinə göndərildiyi” halda, Mir Cəlalin bədii və elmi-nəzəri irsi tələbələri və əməlpərvər insanların yaddaşında yaşamışdı. XXI əsrin ilk illərindən etibarən Mir Cəlal şəxsiyyətinə və çoxcəhətli yaradıcılığına maraq intensiv xarakter aldı, onun həqiqi qiyməti verildi.

Bunun nəticəsində, Mir Cəlal Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki kimi UNESCO-nun siyahısına daxil edildi, yazıçı və alimin 2008-ci ildə tamam olan 100 illik yubileyini beynəlxalq miqyasda keçirmək qərara alındı. Böyük ədibin 100 illiyi ölkəmizdə böyük ədəbiyyat bayramı kimi keçirilmiş elmi konfranslar, silsilə məqalələr, əvvəldə adları çəkilmiş müəlliflərin monoqrafiya və kitabları, Mir Cəlalin 5 cildlik “Seçilmiş əsərləri”, o cümlədən “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” monoqrafiyası çap olundu.

Mir Cəlal təkcə tərcümələri, elmi fəaliyyəti ilə deyil, özünün yaradıcılığına başqalarının marağı ilə də ədəbi əlaqələrin qurulmasına xidmət etmişdir. “Bir gəncin manifesti” romanı çex, rumın, macar dillərinə və hekayələrindən ibarət kitabı ukrayna dilinə tərcümə olunaraq çap edilmişdir. Ukrayna, gürcü, türkmən, bolqar, tacik mətbuatında dəfələrlə çap olunmuşdur. Onun 100 illik yubileyinin UNESKO xətti ilə qeyd olunması böyük ədib və alimin xatirəsinə ehtiramla yanaşı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlxalq aləmdə təbliğinə xidmət edən hadisə oldu³⁴.

Bununla da biz ənənələri XIX əsrdən başlanan, ədəbi-mədəni və fəlsəfi hərəkət olan maarifçiliyin XX əsrdə keçdiyi nəzəri tarixi yolu, ədəbi-ictimai mühitin problemlərini, ədəbiyyat tarixçiliyimizin mərhələlərini nəzərdən keçirə bildik.

³⁴ Məmməd, T.Q. Mir Cəlal Paşayev / T.Məmməd ; Ədəbiyyat Məcmuəsi. Xüsusi buraxılış. - Bakı: Elm və təhsil, - c.XXIV. - 2013. - 282 s.

Disertasiyanın III fəslində alimin elmi əsərlərinin nəşri, biblioqrafik tərtibi, ədibin 100 illik yubileyinin UNESCO səviyyəsində keçirilməsi ilə bağlı məsələlərə müəllifin aşağıdakı tezis və məqalələrdə toxunulub ³⁵.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilərək bu qənaətə gəlinir ki, Mir Cəlalın əsərlərinin ədəbi-tarixi və biblioqrafik taleyi göstərir ki, kitab nəşri mədəniyyət hadisəsi olmaqla bərabər, həm də ədəbiyyat tarixinin, mövcud ədəbi prosesin bir hissəsidir.

Tədqiqat belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Mir Cəlal ümumən Azərbaycan mədəni həyatında, o cümlədən kitab mədəniyyətimizin tarixində böyük rolu olan şəxsiyyətlərdəndir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və filoloji fikrin inkişafına səmərəli təsir göstərmişdir.

³⁵ Mir Cəlal yubileyi beynəlxalq aləmdə // Gənc türkoloqların I Türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunan müasir türkoloji tədqiqatlar: problemlər və perspektivlər: Beynəlxalq elmi konfrans materialları. - Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2016. - s.169-171.; Mir Cəlal ədəbi məktəbi // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri: elmi-nəzəri konfransın materialları. - Bakı, 2017. - s. 149-165.; Mir Cəlalın yaradıcılığında Azərbaycanda ədəbi məktəblər mövzusu // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri: VIII Beynəlxalq elmi konfransın materialları. - Bakı: Tərcümə və Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2017. - s. 241-243. (Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunub.); Mir Cəlal Paşayevin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” əsəri: (monoqrafiya və eyni adlı dissertasiyanın müqayisəli tədqiqi) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Elmi Əsərlər” jurnalı. - Bakı, 2018. №1 (6). - s. 68-75.; Füzuli sənətkarlığı Mir Cəlal yaradıcılığında // Təbiət və humanitar elm sahələrinin inkişafı problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları; Lənkəran Dövlət Universiteti 5-6 may 2017-ci il. - s. 102-103. (Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunub).

DİSSERTASIYA İŞİNİN MÖVZUSUNA DAİR DƏRC OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİN SİYAHISI:

1. Mir Cəlalin “Açıq kitab” romanındakı obrazlar silsiləsi Mədəniyyət dünyası. – Bakı, 2015. – s.27-32. / AMEA Naxçıvan bölməsi incəsənət, dil və ədəbiyyat institutu. – c.5. – № 3. – Naxçıvan. – 2015. – s. 71-75.
2. Mir Cəlalin manifesti // Qafqaz Universiteti “Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransı”n materialları. – Bakı, 2015. – s. 1025-1026.
3. Sovet dövründə və müasir dövrdə Mir Cəlal hekayələrinin nəşr variantları // Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans materialları. – Bakı, 29 oktyabr 2015. – s. 230-232.
4. Копии изданий романов Мир Джалала Пашаева // «Библиотека как феномен культуры» III Международный конгресс. – Минск, 21-22 октября 2015 г. – с. 174-182.
5. Mir Cəlalin əsərlərinin akademik və kütləvi nəşri // Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasına həsr olunmuş “Kitabxana-informasiya elmi: tədris və təcrübə yeni çağırışlar”: Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı ş.05 may 2016. – cı il. – Bakı: ADMİU mətbəəsi, 2016. – s. 225-230.
6. Bir gəncin manifesti romanının sovet illərində nəşrinin təhlili // Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Univesitetinin Elmi Əsərləri. – Bakı, 2016. - № 21. – s. 47-56.
7. Bir gəncin manifesti romanının müasir dövrdə nəşr variantlarının təhlili // Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfrans materialları. Qafqaz Universiteti, 29-30 aprel 2016-cı il. – Bakı, 2016. – s.1082-1083.
8. Mir Cəlal yubileyi beynəlxalq aləmdə // Gənc türkoloqların I Türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunan müasir türkoloji tədqiqatlar: problemlər və perspektivlər: Beynəlxalq elmi konfrans materialları. – Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2016. – s.169-171.
9. Bədii sadəlik və mənəvi alilik // Elmi əsərlər № 2(3) / AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnsittutu. – Bakı, 2016. – s. 97-103.

10. Mir Cəlal əsərlərinin çap variantları // Filologiya məsələləri. – Bakı: Elm və təhsil. – 2016. – s. 391-397.
11. Освещение жизни и творчества Мир Джалала Пашаева на страницах печатных изданий // Класичний приватний университет 2016. - № 1-2., Держава та региони. - с.54-58.
12. Mir Cəlalin arxivindən tapılan hekayələr haqqında // Mədəniyyət.az. – Bakı, 2017. – s.64-67.
13. Mir Cəlal ədəbi məktəbi // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri: elmi-nəzəri konfransın materialları. – Bakı, 2017. – s. 149-165.
14. Mir Cəlalin yaradıcılığında Azərbaycanda ədəbi məktəblər mövzusu // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” VIII Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Tərcümə və Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, 2017. – s. 241-243.
15. Füzuli sənətkarlığı Mir Cəlal yaradıcılığında // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Təbiət və humanitar elm sahələrinin inkişafı problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransın materialları; Lənkəran Dövlət Universiteti 5-6 may 2017-ci il. – s. 102-103.
16. Mir Cəlalin “Zirəklik” hekayəsi // Bakı Mühəndislik Universiteti, 05-06 may. - K.2. – Bakı, 2017. – s.694-695.
17. Mir Cəlal Paşayevin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” əsəri: (monoqrafiya və eyni adlı dissertasiyanın müqayisəli tədqiqi) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Elmi Əsərlər” jurnalı. - Bakı, 2018. №1 (6). – s. 68-75.
18. Mir Cəlal hekayələrində müharibə mövzusu // Bakı Dövlət Universitetinin “Dil və ədəbiyyat: beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal”ı. – Bakı, 2018. № 3 (107). – s. 299-302.
19. Различие в изданиях образцов произведений Мир Джалала // Актуальные научные исследования в современном мире (сборник научных трудов) Вып. 6 (38) Час. 2., 2018. – с. 142-147.

20. Mir Cəlalin “Kəmtərovlar ailəsi” hekayəsinə bir nəzər // Elm Tarixi İnstitutunun “Elm tarixi və elmşünaslıq: fənlərarası tədqiqatlar” mövzusunda I Beynəlxalq elmi konfransının materialları. – Bakı, 2018. – s. 290-292.
21. Mir Cəlal əsərlərində ana obrazının təhlili // “Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda I Respublika elmi konfransın materialları. – Bakı, “ZƏNGƏZURDA”, 2020 . – s.44 - 46.
22. 1950-2015-ci illərdə Mir Cəlal yaradıcılığında olan kitablar // Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalı. – Bakı, 2020. – s.53-63.
23. “Təzə şəhər” romanına bir baxış // Azərbaycan xalqının ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97 illiyinə həsr olunmuş “Rəqəmsal sosial-mədəni xidmətlər innovativ idarəetmə sistemində” I Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. – Bakı ş., 20 may 2020-ci il. – s.126-128.
24. Mir Cəlal yaradıcılığında Nizami Gəncəvi ənənəsi // Nizami Gəncəvinin 880 illiyi münasibətilə keçirilən Beynəlxalq elmi konfrans materialları. – Bakı, 2021-ci il. – s.103-105.
25. Mir Cəlali yaradıcılığında iki adla tanınan hekayələr // “ Qalib ölkə, qəhrəman xalq” adlı konfrans ölkəmizin II Qarabağ müharibəsində əldə etdiyi parlaq həsr olunur ; Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Doktorant və gənc tədqiqatçıların respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. – Bakı: ADMİU, 2022. – s..20-29.

Dissertasiya işinin müdafiəsi 27 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 15:30 AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BFD 3.08 – Birdəfəlik Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı ş., Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı.

Dissertasiya işi ilə AMEA Nizami Gəncəvi adını Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adını Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 sentyabr 2022-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.06.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 46672

Tiraj: 100